

Dejiny literatúry ako konštrukcia možných svetov

LIBUŠA VAJDOVÁ

Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

ABSTRAKT

Historiografia sa nachádza v centre pozornosti už celé desaťročia, ale jej chápanie sa neustále rozširuje a otázky, ktoré si kladie, sa týkajú stále väčšieho množstva oblastí bez ohľadu na disciplinárne hranice. Nasledujúci text sa zaoberá dejinami literatúry ako konštrukciou možných svetov na pozadí historiografie a umeleckých diel. Do tejto problematiky významne zasiahlo uvažovanie Lubomíra Doležela, ktorý v práci *Fikce a historie v období postmoderny* (2008) prešiel od výskumu fikčných svetov v literatúre k otázkam historiografie a jej koncepcií možných i nemožných svetov.

Ak Doležel postavil konštrukciu možných svetov v historiografii na referenčnom vzťahu k aktuálnemu svetu, v prípade dejín literatúry sa tento model komplikuje predmetom štúdia (dejiny kultúry, umení, literatúry). Dejiny literatúry vytvárajú nielen model možných svetov vo vzťahu k aktuálnemu svetu, ale aj vo vzťahu k dejinám umeleckého diskurzu, vrátane ich premien a osobnostných aspektov týchto dejín, ďalej k referenčným rovinám umeleckých textov, predstaveným v literárnych dielach, a k tomuto modelu pridávajú roviny fikčných svetov umeleckých diel a závislosť od tradície (predchádzajúce modely). Tento zložitý konglomerát je referenčne závislý od kultúrneho a ideologického kontexte, ale zasahujú doň aj koncepty historicity, kultúry, sociálneho stavu a umeleckého diskurzu. Prejavuje sa to v konštrukcii dejín literatúry, ktoré spájajú niekoľko rovín odlišného charakteru a stupňa referenciality, pričom tieto roviny opakovane prehodnocujú a interpretujú z rôznych hľadísk, aby nakoniec vlastný model predstavili vo forme naratívneho diskurzu, alebo jednoducho povedané príbehu. To dnes stavia do popredia problém historickej a aktuálnej referenčnosti dejín literatúry ako historiografického žánru a súčasne otvára pochybnosti o pomedzí žánru a umeleckého diskurzu, ktorým dejiny literatúry sú alebo chcú byť.

Historiografia už dlhé desaťročia prechádza diskusiami, ktoré zmenili jej východiská, metódy, ciele a možno aj zmysel. V rámci toho sa objavili otázky ako dejiny konštruovať, aké pramenné materiály využívať, ako o nich písať, čo spôsobujú rôzne formy dokumentov alebo postupov ich zachytávania a pod. Jedným z dôsledkov tejto zmeny v literatúre je napríklad nedávny nástup historického románu, literatúry svedectiev, v ktorej sa prepája fikcia a dokument, alebo vznik postmoderných žánrov dejín s fiktívnymi osobnosťami či v opačnom slede zoradenými udalosťami, čiže kontrafaktových žánrov.

Na súčasné trendy v štúdiu historiografie i literatúry poukazuje množstvo renomovaných autorov, ktorých práce sa týkajú problematiky možných a fikčných svetov. Medzi nimi treba spomenúť v prvom rade Lubomíra Doležela a Bohumila Fořta z českej školy, francúzskeho teoretika rumunského pôvodu Thomasa Pavla, ale aj mnohých ďalších teoretikov svetového významu, ako napríklad Umberto Eco, John R. Searle, Roland Barthes, Marie-Laure Ryan, D. M. Armstrong, J. Culler, D. Cohn, R. Ronnen, J.-M. Schaeffer a ďalší, ktorí sa uvedenej problematike viac či menej venovali.

Z väčšiny prác spomenutých autorov, ktorých časť bola preložená do češtiny i slovenčiny (pozri bibliografiu), vyplýva, že problematika možných a fikčných svetov sa rozvíja v prvom rade v oblasti literatúry, presnejšie literárnych diel naratívneho charakteru. Lubomír Doležel však vo svojej knihe *Fikce a historie v období postmoderny* (2008) rozširuje výskum možných, nemožných a fikčných svetov o oblasť historiografie. Svoje zistenia o spôsoboch písania dejín v postmodernej dobe ilustruje práve ukázkami z tzv. kontrafaktových dejín alebo paradoxmi a nelogickosťami vo fikčných svetoch literatúry. Cieľom jeho prístupu nie je zotrvať v rámci dnes už klasického výskumu fikčných svetov v literárnom materiáli, ani v rozpracovávaní podôb možných svetov historiografie či možností referenčnosti. Naopak, Doležel podrobuje platnú predstavu dejinnosti zmene perspektívy, prehodnocuje viaceré z jej základných východísk, napríklad nevyhnutnosť referenčnosti, pravdepodobnosť, veridicitu dokumentov, naratívne stratégie, úlohu konateľa, logické a psychologické dôsledky istého spracovania na príjemcu, význam kontextuálnosti a pod.

V týchto súvislostiach by sa mohla ukázať v novom svetle aj ďalšia oblasť historiografie, dejiny literatúry. Dejiny literatúry riešia zásadné otázky podobne ako historiografia, pretože aj v nich ide o vnímanie priestoru v diani (temporálny aspekt). Napriek tomu v nich vždy ostáva niečo navyše, niečo nezachytené, čo akoby vyčnievalo z historiografických koncepcií. Nie je to estetická hodnota, ani individualita tvorcu, je to ich predmet, literatúra. Literatúra je komplexný jav, ktorý núti historiografický výskum prekročiť svoje hranice a prejsť cez rovinu možných svetov, cez dokumentárnosť, referenčnosť, fikčnosť a naratívnosť, cez žánrové premeny a hybridné procesy až k základom samotného ľudského myslenia, poznania, racionality, logiky, až k emóciám, fantázii a iracionalite, k „non penser“ (Lavocat).

LITERATÚRA NA HRANICI DOKUMENTOV A FIKCIE

Literatúra je prvkom, ktorý dejinný výskum zneisťuje. O to zaujímavejšie sa javí postavenie dokumentov v literárnej fikcii, ktorá sa koncom 20. storočia, po páde režimu a rozpade socialistického bloku, stala v literatúrach strednej a juhovýchodnej Európy veľmi aktuálnou. Objavilo sa množstvo diel, ktorých cieľom bolo spomienkami a svedectvami zaznamenať politický diskurz doby a tým ju zdokumentovať. Napríklad v rumunskej literatúre vyšiel celý rad denníkov a pamätí alebo svedectiev o zločinoch za vlády Ceaușesca, záznamy z väzení, z pracovných táborov, z nútenej emigrácie. Tieto diela sa od začiatku chápali ako nefikčné. Nešlo o historické romány, ale o tzv. literatúru svedectiev.

Vzhľadom na to, že aj tieto diela napísali ľudia, možno si položiť otázku, ako sa

v nich prejavil spôsob tvorby a zachytávania (písomne, zvukovo, záznamom atď.) a akým spôsobom posunul ich referenčnosť. Malo význam napríklad to, či boli vyjadrené orálne a zachytené na zvukovom médiu? Prejavila sa v nich tendencia k naratívности alebo k fikcionalizácii, ak ich autor (redaktor) zapísal alebo prepísal? Sú ich autori spisovatelia alebo dokumentaristi? Je zjavné, že istým spôsobom tieto okolnosti do textu zasiahli. Celkom iste zvýraznením častí, ktoré vyvolávali v rozprávacích silnejšie emócie.

Nefikčná literatúra postavila problematiku možných a fikčných svetov, ale aj otázku dokumentov do nového svetla. Ak môže spoľahlivosť dokumentov v literatúre svedectiev kolísať podľa spôsobu zaznamenávania a spracovania alebo do nej môže zasahovať intenzita emócií, ktoré záznamy sprevádzajú, do akej miery môžu byť tieto dokumenty referenčné a overiteľné kritériom pravdepodobnosti? Je to ťažká otázka, ako na to poukázal tzv. test holocaustom (Doležel 2008, 31–33). Vzniká tak špecifická podoba možných svetov, ktoré majú hybridný charakter, pretože do nich okrem referenciality vstupujú aj rôzne aspekty fikčných svetov – emócie, mýty, narativita, autofikcia a autoštylizácia ako výraz prítomnosti explicitného alebo implicitného autora, ďalej dobové historiografické modely a zaužívané spôsoby špecializovaného stvárňovania dejín ako dejiny literatúry, umenia alebo aj literárna kritika a poetologické analýzy (v závislosti od druhu či žánru diela).

Ako ďalší z príkladov spájania dokumentov a fikcie by sme mohli uviesť román Kateřiny Tučkovéj, ktorý vyšiel v roku 2012 v Čechách pod názvom *Žitkovské bohyně*.¹ Román s tematikou dejín okolo polovice 20. storočia je situovaný medzi dva póly: realitu socializmu (typické pre literatúru svedectiev) a mýtický svet rurálneho obyvateľstva Bielych Karpát (prejav postmodernizmu). Tým sa v ňom prepájajú črty fikčnosti a historickej referenčnosti. Je Tučkovéj text historickým románom? Vytvára fikčný alebo možný svet? Akú funkciu dostane mýtický rozmer rurálneho sveta románu, ak vezmeme do úvahy jeho intertextualitu (naturizmus)? Aké postavenie majú v tomto napoly fikčnom svete historické dokumenty, ktoré skúma konateľka románového deja?

Oprávnenosť podobných otázok potvrdzuje aj autorka, ktorá na záver románu vysvetľuje, že viaceré z dokumentov najmä z policajných výsluchov vytvorila sama, čiže sú fiktívne. Dokumenty sú napísané v štýle reálneho politického diskurzu doby, takže vyhovujú kritériu probability. Lenže ich simulácia upozorňuje na nespoľahlivosť dokumentov, čo posúva tento možný svet smerom k postmodernej fikcii. Dojem podporuje aj prítomnosť mýtu, ktorý je významnou súčasťou fikčných svetov literatúry, ale v dokumentárnej by nemusel byť. V Tučkovéj románe mýtus funguje ako protipól zločinov opresívnych režimov 20. storočia, takže vlastne prepája možný svet dokumentov so svetom fantázie a imaginárna. Kde sa však nachádza hranica medzi mýtom a dokumentom, ak si uvedomíme ich posuny a vzájomné prelínanie? Okrem toho mýtus zohráva významnú úlohu aj v historiografii, kde často nie je očividný, pretože sa schováva v základe opakujúcich sa dejinných modelov, vzorov a tzv. trvalých hodnôt.

Tieto otázky nie sú pre dejiny literatúry arbitrárne. Predstavujú spojenia nielen medzi súčasťou literárnou tvorbou a neliterárnymi žánrami literatúry,² ale aj s otáz-

kou, ktorá nás tu zaujíma – súvislosti medzi historiografickou zložkou dejín literatúry, fikčnými svetmi literárnych diel a spôsobmi „odkomunikovania“ dejín literatúry.

DEJINY LITERATÚRY

Zatiaľ čo historiografia prešla dlhou cestou prehodnocovania a podujala sa na zmenu perspektívy, literárna historiografia akoby prešlapovala na mieste. Vo väčšine prípadov sa jej diskusie týkali len ponímania časovosti v dejinách. Pripustila sa síce funkcia zvrátov a prerývov v dejinnej kontinuite alebo kontextuálnosť, ale zameranie na národné celky a vývinové nadväzovanie či korene zostalo. Zaužívaný model priebehovosti národných dejín, často vyjadrený mýtmi alebo špecifikami, nebol prekročený.

Presvedčenie o nevyhnutnosti národného zamerania predstavuje jeden z problémov, pred ktorými dejiny literatúry v oblasti krajín širšej strednej Európy v súčasnosti stoja. Historiografický model genetického odvodzovania, biologizujúcej obraznosti a budúcnostnej koncepcie bráni uvedomiť si relatívnosť historického poznania a predstaviť si odlišné udalostné itineráre. Národný model, spočívajúci na jednote územia, jazyka a času, postavený približne v 18. a 19. storočí, sa postupným opakovaním a diskurzívnymi praktikami natoľko upevnil, že sa začal považovať za pravdivý a spoľahlivý, takže jeho tvrdenia prechádzajú dodnes z jedných dejín do ďalších ako objektívne poznanie. Príčin tohto stavu je viacero. Mohli by sme uviesť fetišizáciu pôvodnosti, prvotnej správnosti, ktorá zabránila, aby historiografické prepisy dejín hľadali iné možnosti interpretácií, ďalej pretrvávajúcu kauzálnu koncepciu historicity s budúcnostnou orientáciou, preceňovanie objektívnosti a tzv. pravdy v poznávaní, a súčasne ideologické pozadie tvorby, ktoré opakovanie rovnakého modelu potvrdzovalo ideovými argumentmi a historiografickými mýtmi.

Na falošnosť tohto modelu upozornili aj spomínané memoárové, denníkové a dokumentárne žánre literatúry, ktoré vniesli prvky aktuálnej skutočnosti nielen do vlastných narácií, ale upozornili aj na spôsob ideologickej produkcie historických údajov. Ukázali, že výsledkom preberania historiografických predstáv bola okrem iného aj mytologizácia dejinných udalostí a postáv, z ktorých sa stali nespochybniteľné ikony. Viacerí literárni historici a kritici³ začali upozorňovať na dôsledky prežívania tzv. národných, nacionalistických až zľudovených obrazov, ktoré ustrnuli preberaním aj konštrukciou tzv. pravdivých údajov, motivovanou politickou stratégiou komunistického režimu. Tak napríklad v Rumunsku historik Lucian Boia (1997) analyzoval mýtus kniežata Michala Chrabrého (v 15. storočí po prvý raz spojil všetky tri historické rumunské kniežatstvá do jediného celku), ktorým sa dokazovala historická oprávnenosť a jednota tzv. Veľkého Rumunska, zatiaľ čo literárny historik Eugen Negrici (2008) dekonštruoval zidealizovaný obraz romantického básnika Mihaia Eminesca, ktorého socializmus vyzdvihol do polohy národného mýtu, pretože povýšil rumunskú literatúru na úroveň európskej klasiky. Tieto príklady dokazujú, ako pracuje národná literárna história, prečo sa chápanie literárnohistorického javu tak málo spružnilo a prečo má mýtus významné postavenie nielen v literatúre, ale aj v historiografii. V súčasnosti sa síce pracuje s pojmami ako prepisovanie dejín, reinterpretácia, preklad, paradiskurz, ale málokto z historikov si uvedomuje, že to znamená aj zmenu orientácie.

To všetko stavia do popredia problém referenčnosti dejín literatúry ako historio-
grafického žánru a súčasne vyslovuje pochybnosti o pomedzí žánru a umeleckého
diskurzu, ktorým dejiny literatúry sú.

KONŠTRUKCIA DEJÍN LITERATÚRY

Dejiny literatúry sú síce formou historiografie, no oproti nej majú svoje špecifiká. V jednej rovine konštruujú referenčne zamerané objektivizované modely historického literárneho diania, v ďalších rovinách narábajú s modelmi fikčných svetov, skonštruovanými v literárnych dielach. Situácia je o to zložitejšia, že pre dejiny literatúry platia rovnaké vymedzenia ako pre historiografiu, a súčasne do nich vstupujú ďalšie, ktoré ich posúvajú. Dejiny literatúry pracujú na pozadí a za pomoci kontextuálnych, referenčných a súčasne fikčných a metafikčných rovín spoločenského a kultúrneho diania a umeleckých diel. Pozrime sa teraz, ako dejiny literatúry postupujú, a zopakujme si aspoň približne, čo všetko musia zohľadniť alebo začleniť do svojho modelu možného, nie objektívneho, ale pokiaľ možno objektivizovaného sveta.

1. Literárny historik konštruuje *model historického sveta* a prezentuje jeho zložky. V jeho modeli sa prejavuje spoločenský a sociálny kontext doby vzniku, jeho kultúrne predstavy, nechýba ani podiel ideológie, narativity či emócií.
2. Literárny historik vychádza pri tvorbe modelu historického sveta z *historiografických prameňov a dokumentov* o dobe a priestore, z textov kultúrnych a sociálnych dejín a ich zistení, všíma si dejiny spoločnosti, ideológií, inštitúcií a iné pragmatické aspekty, pričom údaje o nich musí overovať a triediť podľa relevantnosti pre svet literatúry. Takto vytvorený model historického sveta je referenčný, ale len do tej miery, do akej je pramenný materiál spoľahlivý. Vo väčšine prípadov sú to predošlé dejiny, už vopred spracované diskurzy, čiže historiografické narácie. To býva na príčine, prečo sa idey a konštrukcie v dejinách opakujú. Riešením by mohli byť pramenné materiály odlišného rázu, napríklad dokumenty pragmatického charakteru, dobové svedectvá, ale aj zmienky z literárnej fikcie. O tom, že nie je vylúčená ani posledná možnosť, svedčí článok francúzskeho historika Patricka Boucheron (2011), podľa ktorého literatúra vychádza z kolektívnych predstáv a z kultúrnych praktík doby, takže je výrazom implicitnej sociológie, čo môže byť pre historiografiu vhodným pramenným materiálom.

V literárnej histórii dokázal využiť pramenný materiál odlišného charakteru napríklad Stephen Greenblat, tvorca kultúrnej poetiky (New Historicism), ktorý študoval dobové kultúrne praktiky a nachádzal informácie v neliterárnych prameňoch utilitárneho charakteru ako technické, remeselné, ekonomické, zvyklostné, zemepisné, štatistické alebo orientačné dokumenty a pod. Tieto pramene sa z dejín literatúry často vylučujú, pretože zdanlivo nesúvisia s literárnosťou, hoci v podstate sú pre vznik a podoby literatúry rovnako dôležité ako literárne, historické a literárnohistorické texty, záznamy a údaje. Greenblattov prístup bol inovatívny, prekročil limity zavedeného historiografického úzu a v súčasnosti sa pomerne často využíva. Či literárny historik podobné pramene v dejinách literatúry použije, závisí aj od toho, aká norma literárnosti platí v dobe vzniku jeho práce.

Pre koncepciu dejín literatúry je dôležité si uvedomiť, že literárnosť je historická norma, ktorej obsah sa mení. Literárnosť v istej dobe môže byť záväzná aj vo formách, ktoré by iná norma vylúčila. To je problém najmä dejín tzv. staršej literatúry, ktoré často musia zdôvodňovať význam a funkciu sakrálnaj literatúry alebo kultúry, či písomností v dejinách, keďže normy literárnosti, skonštruované po osvietenstve, ju z literatúry prakticky vylučujú. Abstrahovať od sakrálnaj literatúry v nenárodnom jazyku je jeden z prístupov, ktorý preferuje koncepciu literatúry, založenú na kategórii národa a moderného jazyka.

3. Ďalšou podobou faktového sveta, ktorú dejepisec literatúry skúma, sú *kultúrne dejiny a estetické presvedčenia*, ktoré sa prejavujú v príklone vybraných diel k istej umeleckej koncepcii. Sem patria aj javy ako všeobecná adorácia niektorých predstáv z oblasti filozofie, medicíny, psychológie, uprednostňovanie tvorivosti, novosti či originality alebo ich opak, ktoré sa nie vždy zohľadňujú, pretože sú nie dosť jasné, ale ktoré do literatúry silne zasahujú. Sú to všeobecné koordináty, v ktorých sa umelecká tvorba v rámci spoločnosti pohybuje a ktoré v istom čase prevažujú. Okrem všeobecných tendencií ako napríklad konzervativizmus, modernizmus, ruralizmus, pozitivizmus, sú to aj explicitné prejavy umeleckých vízií ako manifesty, poetiky, výzvy, provokácie, meniaci sa vkus a pod., ale aj rozšírené idey významných autorov, umelcov a ich diela, techniky, rôzne podnety, predstavy a výrazy, rozširované novými či odlišnými médiami a pod. Aj v tejto oblasti predstavujú pramenný materiál písomnosti, no aj kultúrne prejavy iného charakteru, napríklad spotrebné umenie, gýč a pod. Veľká väčšina týchto prameňov sa ocitá v dejinách tak, ako ich sformovali predchádzajúce interpretácie, pretože aj pramene netextového charakteru sú istým spôsobom interpretované (fotografia, ilustrácie, knihy, médiá). Sú to metatextové naratívne diskurzy, ktorých referenčnosť je relatívna.

Osobitnou otázkou je, či dejiny literatúry majú vychádzať aj z týchto neumeleckých referencií. V súčasnosti vzniká množstvo pokusov, ktoré sa neopierajú o umelecké prejavy doby, ani o predstavy o ideáloch umeleckej tvorby, ale len o spoločenské a sociologické súvislosti ako napríklad ideologické pozadie istého obdobia, sociálny stav spoločnosti, postoje umeleckých komunít, inštitúcie, miesta, kde umelci žijú či žili. Týmto spôsobom pristúpili k dejinám literatúry napríklad tri veľké kolektívne práce tzv. novej histórie, ktoré spracovali dejiny francúzskej a americkej literatúry (1989, 2009, 2010). Ide o smer v spracovaní dejín literatúry, približujúci sa k sociálnej a kultúrnej historiografii. Ich prínosom je, že sa vyhýbajú normám umeleckosti alebo literárnosti, čím poukazujú na ich relatívnosť.

4. Dejiny literatúry sa delia aj podľa prístupu k biografickým prameňom, t. j. k *životu spisovateľov*. Biografia je historickým dokumentom a súčasne príbehom. Cez ňu vstupuje do historickej reflexie jednak aktuálna (reálna) skutočnosť, objektivizovaná referenčnými vzťahmi k dobe a miestu existencie spisovateľa, jednak príbeh a jeho fikcionalizované zložky, ktoré vytvára autor dejín na základe prameňov a prirodzenej autofikcionalizácie biografického autora. Existujú rôzne prístupy k životopisným údajom spisovateľa. Dejiny literatúry občas životné údaje spisova-

telov preceňujú, najmä ak dejepisec prijíma spisovateľovu naráciu života ako referenčný materiál voči aktuálnemu svetu. Štrukturalizmus zase vylúčil život autora preto, aby nevniesol do literárneho výkladu politické a ideologické faktory, hoci ako súčasť historickej poetiky niektoré jeho funkcie ponechal. Časté sú koncepcie, ktoré odvodzujú zo spisovateľovho života vlastnosti jeho diela.

Výskum možných a fikčných svetov položil historikovi závažné otázky. Aký štatút má život autora ako dokument v dejinách literatúry? Čo je autobiografia autora, fikčný alebo možný svet? Akým spôsobom možno využiť jeho naráciu ako materiál pre dejiny? Každopádne, autor z dejín literatúry zatiaľ nezmizol, prinajmenej ako fyzická osoba nie (autorské práva). Ba čo viac, v tejto polohe vstúpil do dejín znovu ako základný faktor autobiografického momentu z konca 20. storočia, keď sa stal významným prvkom literatúry na hranici fikcie a nefikcie. To bol zásadný moment, ktorý predstavil biografické momenty ako súčasť možných a fikčných svetov paralelne. Ako pramenný materiál sa využívajú aj autobiografie, pamäti a pod., ktoré majú pre historika význam, hoci ako referenčný odkaz príliš spoľahlivé nie sú. Napriek tomu hrajú v procese tvorby modelu dejín významnú úlohu, či už v zmysle referenčnosti k aktuálnemu svetu alebo v zmysle manipulácie s fikciou a fantastickým a pod.

5. Ďalším neuralgickým bodom každej historiografickej (re)konštrukcie literárneho diania je spracovanie *fikčných svetov literárnych diel*. Literárny historik predstavuje fikčné svety diel autorov, o ktorých píše, z niekoľkých hľadísk. Jednak ako súčasť fikčného sveta celého diela autora alebo diel skupiny autorov, dejín žánru, poetiky, smeru, ideológie a pod., jednak, a to sa tiež stáva, ako model možného sveta, referenčného voči aktuálnemu svetu. K tomu sa pridáva ďalšia rovina – literárne diela ako súčasť historiografickej koncepcie autora dejín literatúry. Ťnou sa dejepisec literatúry dostáva na oveľa komplexnejšiu rovinu interpretácie ako historiograf, pretože do jeho zorného uhla vstupujú divergentne orientované súvislosti. Konštruuje model možného sveta dejín literatúry pomocou prameňov a dokumentov, interpretuje jeho neliterárne a biografické zložky, a do tejto zmesi vnáša prerobávanie fikčných svetov diel spisovateľov, ktorými sa zaoberá.

To je závažný moment historikovej práce. Ak vyjdeme z faktu, že dejiny literatúry nie sú antológiou literárnych textov, vidíme, že literárny historik diela nekopíruje, necituje, ale rozpráva ich, slovne ich prepisuje vlastnými naratívnyimi postupmi, pričom ich špecificky interpretuje. Dalo by sa povedať, že literárny historik ich vlastnou naráciou nanovo fikcionalizuje. V dejinách literatúry literárne diela nefigurujú textuálne, ale len interpretačne (s výnimkou citátov), čo ich podobu veľmi relativizuje. Ak je literárne dielo metatextom, potom je historikov výklad, prepis fikčného sveta diela vrátane interpretácie, metametatextom. Čo sa stáva s fikčným svetom diela? Posúva sa do polohy možného sveta, referenčného k originálu, alebo si niektoré znaky fikčnosti zachováva a posúva ich na vyššiu rovinu fikčnosti? Môže byť tento prepis, tento meta-meta-text úplne voľný? V podstate môže, ale obvykle rešpektuje literárne dielo a koriguje ho aj istý prvok stability, napríklad predošlé interpretácie literárnych diel. Do konštrukcie tohto prepisu teda vstupuje literárny text diela ako východisko, jeho predošlé interpre-

tácie, kontextuálne súvislosti, ale aj osobnostné dispozície literárneho historika a jeho metodologické preferencie.

Rovina prezentácie možných i nemožných fikčných svetov, ktoré sa nachádzajú v dielach spracúvaných spisovateľov, je jednou z podstatných častí historiografickej konštrukcie. Na prvý pohľad sa zdá, že ide o nezávislú rovinu. Ale nie je to tak. Historik literatúry sa od začiatku usiluje postaviť vlastný model ako celok, takže diela spisovateľov, o ktorých píše, interpretuje v súlade s významom celku, čiže posúva ich viackrát. Najskôr chápaním historického diania, potom výberom autorov a titulov diel, ktoré do diania zasiahli, usporiadaním literárnych diel do väčších časových alebo tematických zoskupení (obdobia, poetiky), ich interpretáciou vzhľadom na život alebo poetiku autora, a nakoniec v zmysle estetických hodnôt napríklad vo vzťahu k minulosti a k budúcnosti, najmä v prípade genetickej koncepcie literatúry. Je zrejmé, že iné dejiny literatúry vzniknú z pera literárneho kritika a úplne iný (možný) dejinný svet sa objaví v prístupe komparatistu alebo kultúrneho historika.

Okrem toho sa autori dejín literatúry usilujú odlišiť sa vlastným prístupom k dielam. Záleží im najmä na objavení odlišných kvalít literárnych diel, na ich odlišnej interpretácii. A keďže práve interpretácie umeleckých diel sa v dejinách literatúry menia, môžu byť každé dejiny literatúry iným modelom a iným možným svetom literatúry. Ba čo viac, môže byť medzi nimi aj rozdiel v obsahu, pretože niektoré diela z novších (starších) dejín vypadávajú, takže podoba dejín sa mení aj podľa zorného uhla momentu a priestoru.

6. Čo je teda výsledkom práce literárneho historika? Model možného sveta, ktorý historik vytvoril na základe rôzne spoľahlivých prameňov a vlastnej interpretácie literárnych diel? Lenže niet dejín literatúry, ktoré by mohli neutrálne spracovať literárne dianie a „správne“ prerozprávať diela. Pokiaľ ide o dokumenty, situácia je podobná. Neutrálne spracovanie dokumentov nemožno dosiahnuť, pretože každý dokument je jednak výberom a jednak už hotovým spracovaním. Tým, že k nim pristupuje kategória fikčných svetov, obsiahnutých v literárnych dielach, sa situácia ešte rozrôžňuje. Dejiny literatúry používajú také dokumenty ako literárne diela, historické dokumenty a doklady, písané v minulosti iným jazykom, eseje a literárne kritiky, spomienky generačných súdežníkov a životopisy, ktoré sú literárne, naratívne a často boli napísané ako literatúra. Navyše ich interpretujú tak, že ich prerozprávajú, naratívne prepíšu. Nevytvárajú vlastne o nich rozprávanie, príbeh? Často sa dokonca možno stretnúť s tým, že autori dejín literatúry nechávajú v naráciách vlastné shiftery, stopy rozhodnutí, vlastnej prítomnosti, autofikcionalizácie.

Je síce pravdou, že dejiny literatúry používajú množstvo rôznych výskumných a kritických postupov a prechádzajú naprieč rôznymi žánrami ako historiografia, dokumentaristika, literárna kritika, dejiny umenia, poetologické a naratologické analýzy a množstvo ďalších. Spôsob, akým vytvárajú možný svet dejín literatúry, však má veľa spoločného s tvorbou literatúry, je to narácia, neodolateľne priťahujúca k príbehu. Miera fikcionalizácie je v nich podstatne nižšia ako v literárnych dielach, ale existuje. Nielen preto, že sú naratívne, ale preto, že ich k tomu vedie

samotný predmet práce. Každé dejiny literatúry by mohli byť istým príbehom, dokonca každá literatúra by mohla byť samostatným príbehom.

Na druhej strane sa často stretávame s dejinami literatúry, ktoré boli napísané v rôznych obdobiach a rôznymi autormi, ale v podstate sa odvíjajú od rovnakých vzorov. Ako keby akceptovali jeden scenár, itinerár javov a preberali ho. Často sa to stáva v prípade tzv. oficiálnych, zväčša národne či ideovo orientovaných dejín, v ktorých je vysoký podiel mytologizácie historických udalostí prednostného významu. Lenže aj tieto dejiny sa od seba líšia. V tom, čím sa líšia, možno vidieť prínos autorských stratégií, vyjadrených spôsobom stvárnenia, interpretáciou javov, naráciou. Je zaujímavé, že práve tento typ dejín sa usiluje vzbudiť dojem objektívnosti, vedeckosti a exaktnosti. Akoby navzdory novej fikcionalizácii.

Prepájaním rôznych analytických a umeleckých žánrov v dejinách literatúry dochádza k ich narúšaniam, k posunom i k vzájomnému splyvaniu do interpretačne orientovaných narácií. To neznamená, že by bolo treba zaviesť znamienko rovnosti medzi naratívnosťou a fikcionalizáciou, ale že naratívne postupy, ktoré dejiny využívajú, sú nástrojom vytvárania fikcie. Ak k tomu pridáme funkciu mýtu, mytologizácie javov, jednak v literárnej fikcii, jednak v historiografii, musíme začať uvažovať aj o možnosti, že medzi fikciou a dokumentárnosťou existuje istá priestupnosť.

Dejiny literatúry sú naráciou a touto naráciou sa pretvára hneď viacero rovín: rovina zobrazenia dejín literatúry a rovina spracovania dokumentov. Nie je to fikčnosť, falšovanie dokumentov, ale podobný postup, aký sme videli v úvodnom príklade, v románe *Žitkovské bohyně*, kde je časť dokumentov zámerne vytvorená tak, aby vyvolávali dojem aktuálnej reality. A podobne by sme mohli uvažovať o literatúre svedectiev, ktorá sa vymyká literatúre tým, že zámerne znižuje hladinu fikčnosti, ba čo viac, má reálne dokumentačné a materiálne zázemie, a predsa možno o nej povedať, že istá miera fikčnosti tu existuje. Čím vzniká táto miera fikčnosti, hoci aj nízka? Rozprávaním, naráciou, emocionálnosťou, psychologickou intenciou, ľudským myslením – alebo, ako píše francúzska literárna historička Françoise Lavocat, tým, že ľudské myslenie narába aj celkom nelogickými operáciami a primiešava do reality fikciu?

7. Z klasických prác, ktoré sa venujú teórii možných a fikčných svetov, je zrejmé, že fikčné svety sú skúmané v literárnych dielach naratívneho charakteru. Na základe toho, čo napísal o spôsoboch písania dejín od klasických až po postmoderné Lubomír Doležel v práci *Fikce a historie v období postmoderny* (2008), však možno o kategórii fikčných svetov rozmýšľať aj širšie, v rámci iných žánrov. Doležel spomína koncepcie Roberta A. Rosenstona alebo Lindy Hutcheon a analyzuje práce Bryanta Simona, Simona Schamu, ale aj diela postmodernej historickej fikcie ako Fuentesov román *Terra nostra*, Grassov román *Der Butt* (Platýz) alebo Pynchonov román *Gravity's Rainbow* (Duha gravitace). Kam zaradiť kontrafaktové historické romány, ktoré pracujú s overiteľnými historickými faktami, a súčasne predostierajú čitateľovi nepravdepodobné historické itineráre a ich dôsledky? Je to možný, nemožný alebo fikčný svet? Je jediným cieľom takto postavených diel postúpiť do rámca literatúry a literárnych žánrov? Nezamýšľajú sa náhodou aj nad predstavou

dejín, nad možnosťami referenciality alebo pravdepodobnosti a veridicity dokumentov v historiografii?

Ak by sme chceli dokázať účinnosť podobných postupov aj v dejinách literatúry, stačí spomenúť dielo *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (2004–2010), ktoré vydali Marcel Cornis-Pope a John Neubauer, obaja autori zo strednej Európy. Nie náhodou je v ich práci pocit relatívnosti veľmi rozvinutý. Autori a koordinátori päťdielnej kolektívnej práce postavili hneď na začiatku kontračasový model priebehu dejín, od 20. storočia naspäť, a nie tradičným spôsobom, s cieľom vyhnúť sa zaužívanému uvažovaniu o nadväzovaní. Tvorcom tejto kontrafaktuálnej⁴ alebo skôr „kontratemporálnej“ koncepcie bol aj Mihály Szegedy-Maszák.

OTVORENÁ PERSPEKTÍVA

Spomínali sme, že model možných svetov, ktorý uplatnil Doležel pri štúdiu histórie v období postmoderny, prináša záber do rôznych materiálových oblastí a súčasne otvára mnohostranné diskusie. Interpretácie postmodernej historiografie spočívajú v odlišnom videní sveta a často v odlišnom usporiadaní historického priebehu javov. Toto obrátené, paradoxné videnie dejín ich posúva až na hranice fikcie. V starších prácach Doležel píše, že paradoxy a kontradikcie oslabujú performatívnu silu fikcie (Doležel 2003, 162–164). To by znamenalo, že logická nemožnosť by sa nemala vyskytovať ani v historiografickom diskurze ako modeli možného sveta. Ak Doležel akceptoval možnosť nepravdepodobnosti, protikladu a nelogickosti v postmodernom spracovaní dejín, posunul videnie historiografických výskumov oveľa širšie.

Podobne postupovala aj francúzska literárna historička Françoise Lavocat, ktorá vo svojej štúdii *Mimesis, fiction, paradoxes* (Lavocat 2010, 4) vyšla z teoretických diel Doležela, Pavela, Ryanovej či J.-M. Schaeffera, z ich odmietania koncepcie mimesis a spôsobu ako akceptovať paradox a logickú nemožnosť ako súčasť fikčných svetov literárnych diel.⁴ Inšpirujúc sa poznatkami neurobiologických a kognitívnych výskumov, začala skúmať hranice fikcie v literatúre 17. storočia, kde rozdiely medzi fikciou, mýtom a historickou realitou neboli ustálené (2010). Tým upozornila na funkciu nezmyselnosti, kontradiktórnosti, paradoxu či alogizmov ako plnohodnotnej, ak nie prevažujúcej súčasti ľudského myslenia, ktoré charakterizovala ako „umenie nemyslieť“.⁵ Podľa výskumnej premisy, ktorú sledovala, proces myslenia nie je ani zďaleka racionálny. Naopak, vyznačuje sa mimoracionálnymi a paralogickými postupmi, ktoré produkujú v ľudskej mysli celý rad protikladov až paradoxov, bežne koexistujúcich bez najmenších problémov. Podľa nej nie je možné aplikovať kritériá racionality ani pri výskume konceptuálnej tvorby ani vzniku umeleckých či neumeleckých diel.

Françoise Lavocat, samozrejme, nepopiera význam logiky ani existenciu logických postupov, ale nepovažuje ich za prevažujúci jav v myslení. Dokazujú to nielen súčasné diskusie v historiografii, ale čoraz častejšie rozvoľňovanie hraníc medzi výskumnými oblasťami, spĺvanie literatúry a dokumentu, spochybňovanie jeho spoľahlivosti, prenikanie fikcie do historiografie, kognitívny výskum umení a výskum emócií. Na tento fakt upozorňuje nielen historiografia a literárna veda, ale aj samotná literatúra. Možno by bolo vhodné vziať to do úvahy aj pri písaní dejín literatúry.

Na záver drobnú poznámku pro domo. Nie náhodou F. Lavocat považuje za východisko teórie možných a fikčných svetov diela autorov ako Thomas Pavel, americký teoretik rumunského pôvodu, a Lubomír Doležel, americký teoretik českého pôvodu. Obaja vyšli z teoretickej dielne širšej strednej Európy, z poznatkov medzivojnového štrukturalizmu, z ruského formalizmu a z ich tvorivého rozvíjania v tejto oblasti, cez prizmu ktorých, podobne ako Kristeva a Todorov, interpretovali francúzske a západné myslenie šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov 20. storočia. Implicitne i explicitne na to upozorňuje aj Bohumil Fořt vo svojej práci *Úvod do sémantiky fikčných světů* a v zborníku *Od struktury k fikčnímu světu*, ktorý zostavil na počesť Lubomírovi Doleželovi spolu s Jiřím Hrabalom.

POZNÁMKY

- ¹ Román bol veľmi dobre prijatý a dostal viacero literárnych cien, napríklad aj Cenu Josefa Škvoreckého.
- ² Mám na mysli spojenia v celej škále od tzv. vysokej literatúry cez populárnu až k literatúre špecifických funkcií, ako napríklad dokumentárna literatúra.
- ³ Sú to: Eugen Negrici, Roxana Ceseranu, Stefan Borbély, Monica Spiridon, Lucian Boia, Neagu Djuvara atď. Pozri Bibliografiu.
- ⁴ Vo svojich štúdiách ilustrovala tieto hypotézy analýzou rôznych foriem realizácie fikcie vo francúzskej, talianskej či španielskej literatúre renesancie (Barthelémy Aneau, Helisenne de Crenne, Nicolas Denisot a iní). Pozri Bibliografiu, 2005, 2010, 2010.
- ⁵ Prednáška, ktorú predniesla Fraçoise Lavocat na XX. Medzinárodnom kongrese AILCv Paríži v júli 2013. Zatiaľ nepublikované.

LITERATÚRA

- BOIA, Lucian: *Istorie și mit în conștiința românească* (Dejiny a mýtus v rumunskom vedomí). București: Humanitas 1997.
- BOIA, Lucian: *România, țara de frontieră a Europei*. Bucuresti: Humanitas, 2002. V slov. preklade: BOIA, L.: *Rumunsko – krajina na hranici Európy*. Bratislava: Kalligram, 2011.
- BOUCHERON, Pierre: Ce que la littérature comprend de l'histoire? In *Sciences Humaines*, [online]. 15. 6. 2011. <http://www.scienceshumaines.com/ce-que-la-littérature-comprend-de-l-histoire_fr_25809.html>. [18. 6. 2014].
- CESEREANU, R. (ed.): *T(z)ara noastră. Stereotipii și prejudecăți*. București: Institutul Cultural Român 2006.
- COHNOVÁ, Dorrit: *Co dělá fikci fikcí*. Praha: Academia 2009.
- CORNIS-POPE, Marcel – NEUBAUER, John (eds.): *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. I.–V. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004–2010.
- DJUVARA, Neagu: *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*. Bucuresti: Humanitas 2002.
- DOLEŽEL, Lubomír: *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Praha: Karlova Univerzita, Karolinum 2003.
- DOLEŽEL, Lubomír: *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha: Academia 2008.
- FOŘT, Bohumil: *Úvod do sémantiky fikčních světů*. Brno: Host 2005.
- FOŘT, B. – HRABAL, J. (eds.): *Od struktury k fikčnímu světu. Lubomírovi Doleželovi*. Praha: Aluze 2004.
- HOLLIER, D. (ed.): *A New History of French Literature. A Panorama of Literature in Its Cul-*

- tural Context – Music, Painting, Politics, and Monuments Public and Private*. Cambridge, MA. & London: Harvard University Press, 1989.
- KOBLÍŽEK, Tomáš: *Fenomén fikce. Příspěvek k fenomenologii literatury*. Praha: TOGGA 2010.
- KOTEN, Jiří: *Jak se dělá fikce slovy*. Brno: Host 2013.
- La théorie littéraire des mondes possibles*. Françoise Lavocat (ed.) Paris: Éditions de CNRS, 2010.
- LAVOCAT, Françoise: Mimesis, fiction, paradoxes. Penser la fiction. In *Methodos*, 2010, č. 10, s. 4. <<http://methodos.revues.org/2428?lang=en>> [18. 6. 2014].
- LAVOCAT, Françoise: Fictions et paradoxes. Les nouveaux mondes possibles a la Renaissance. In *Usages et théories de la fiction*. F. Lavocat (ed). Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2005.
- MARCUS, G., SOLLORS, W. (eds.): *A New Literary History of America*. Cambridge, MA. & London: Harvard University Press, 2009.
- MCDONALD, CH., SULEIMAN, S. R. (eds.): *French Global: A New Approach to Literary History*. New York: Columbia University Press, 2010.
- NEGRICI, Eugen: *Iluziile literaturii române (Ilúzie rumunskej literatúry)* București: Cartea Românească 2008.
- PAVEL, Thomas: *Román: morálka a svoboda*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR 2009.
- SPIRIDON, Monica: „Cum poți să fii român?“ *Variațiuni pe teme identitare*. Craiova: Scrisul românesc 2006.
- VAJDOVÁ, Libuša: Eugen Negrici.: *Iluziile literaturii române (Ilúzie rumunskej literatúry)*. Recenzia. In *World Literature Studies*, 2 (19), 2010, č. 3, s. 82–84.
- ZUSKA, Vlastimil: *Mimésis – fikce – distance. K estetice XX. století*. Praha: Triton 2002.

LITERARY HISTORY AS A CONSTRUCTION OF CONCEIVABLE WORLDS

Historiography. Conceivable Worlds. History as a Fictional World. Meta-fictional Worlds of Literary Works. Referentiality. Objectiveness. Verifiability of Values. Narrative Processes.

Historiography has been in the centre of attention for decades, but its understanding constantly expands and the questions it asks concern an increasing number of areas, regardless of disciplinary borders. The article deals with literary history as a construction of conceivable worlds in the context of historiography and literary works. An important theorist in this area is Lubomír Doležel, whose work *Fiction and history in the era of postmodernism* (Fikce a historie v období postmoderny, 2008) elaborates Doležel's earlier work on fictional worlds in literature by examining the questions of historiography and its conceptualizations of both conceivable and inconceivable worlds.

PhDr. Libuša Vajdová, CSc.
 Ústav svetovej literatúry SAV
 Konventná 13
 811 03 Bratislava
 lvajdova@chello.cz